

De wording van het christendom (5). Joodse bronnen over Jezus en het christendom in wording

door Alex van Heusden

In een brief, gedateerd 13 juni 1918, schrijft de joodse wijsgeer Franz Rosenzweig (1886-1929) aan een christen geworden achterneef dat hij zijn voor een jood beslist niet vanzelfsprekende belangstelling voor het christendom te danken heeft aan zijn 'biografische werkelijkheid'. Vijf jaar eerder had hij zelf nog op het punt gestaan om christen te worden. Uiteindelijk bleef hij jood. Rosenzweig schrijft verder: 'Christenen hebben er gewoonlijk geen benul van hoe gering de belangstelling is, en zijn zeer verbluft als men hen op de vraag: "wat denkt nu eigenlijk het jodendom over Jezus", naar waarheid antwoordt: "helemaal niets".'

In het huidige klimaat van toenadering en gesprek tussen joden en christenen is de belangstelling aan joodse zijde voor Jezus en het christendom nauwelijks toegenomen. In de regel gaan christenen bij joden in de leer; christenen stellen vragen, joden antwoorden - het omgekeerde doet zich nagenoeg niet voor.

Achttiengebed

Ook in de eerste vier eeuwen van het christendom in wording was er weinig joodse interesse voor deze nieuwe beweging, ook al bekende zij zich tot Jezus, de jood, en las zij de joodse Schrift. Voorzover het jodendom zich kritisch inliet met de Jezusbeweging, richtte het zijn pijlen nagenoeg uitsluitend op joodse leerlingen van Jezus.

De twaalfde beracha of zegenspreuk van het oeroude joodse Achttiengebed staat bekend als birkat ha'miniem, 'zegening van de kettters', waarbij zegening een eufemisme is voor vervloeking. Volgens de overlevering is deze zegenspreuk tegen het einde van de eerste eeuw van de gangbare jaartelling vastgesteld door Samuel de Kleine. Er zijn meer dan tien versies van de beracha in omloop en welke daarvan de oorspronkelijke is, valt niet meer te reconstrueren. Hier volgt de tekst van een van die versies:

*En laat er geen hoop zijn voor de lasteraars
en mogen alle kettters in een oogwenk vergaan
en zij allen haastig worden weggesneden.
En de geweldplegers, ruk ze uit, haastig,
breek ze, sla ze neer en breng ze ten val,
haastig, in onze dagen.
Gezegend gij, JHWH, die vijanden ten val brengt.*

Het staat vast dat in de eerste twee eeuwen van onze jaartelling met miniem, 'kettters', altijd joden worden bedoeld die zich distantiëren van de dominante rabbijnse stroming. Het is meer dan waarschijnlijk dat onder die 'kettters' ook de joodse leerlingen van Jezus werden gerekend. Ook is het meer dan waarschijnlijk dat de birkat ha'miniem allereerst in het Achttiengebed werd opgenomen om de eenheid en saamhorigheid binnen het joodse volk te versterken. Die hernieuwde roep om eenheid was bitter nodig: het ontbreken daarvan in de jaren zestig van de eerste eeuw had mede geleid tot de catastrofale val van Jeruzalem, stad en tempel, in het jaar 70.

Aan het einde van de vierde eeuw, als de apostolische ekklesia is verheven tot staatsgodsdienst van Rome, wordt de tweede regel van de birkat ha'miniem met één woord uitgebreid: de miniem krijgen gezelschap van de notsriem, het Hebreeuwse woord voor

'christenen' in het algemeen, joden én niet-joden. Deze nieuwe 'vervloeking' was het rabbijnse antwoord op het handjeklap van het Romeins imperium en de apostolische ekklesia, met een reeks anti-joodse maatregelen als gevolg. Toch had deze vervloeking vooral symbolische betekenis. Het christendom, hoe oppermachtig ook, werd nog niet gezien als een grote bedreiging voor het jodendom.

Rabbijnse literatuur

In de vele duizenden pagina's tellende klassieke rabbijnse literatuur, tot stand gekomen in ruwweg de eerste vijf à zes eeuwen van onze jaartelling, wordt er over Jezus praktisch gezwegen. Slechts op enkele plaatsen duikt zijn naam op in joodse bronnen en dan heeft het er alle schijn van dat de naam van Jezus niet thuishoort in het oorspronkelijke tekstverband. Kan Jesjoe, leerling van Jozua ben Perachja, of Jesjoe, zoon van Pandera, wel gelijkgesteld worden met Jezus van Nazaret? De huidige stand van het bronnenonderzoek wijst overtuigend in de richting van latere interpolatie. Achter alle uitspraken over Jezus in de rabbijnse literatuur gaan oudere, omgewerkte tradities schuil, die aanvankelijk niets van doen hadden met de rabbi van Nazaret.

Rabbijnse bronnen uit de tweede eeuw spreken over Jesjoe ben Pandera ('Jezus zoon van Pandera'), die in de Babylonische Talmoed wordt geïdentificeerd met Ben Stada, de zoon van Mirjam, een opvallend langharige vrouw, hetgeen toentertijd niet als een aanbeveling gold: lang haar was het handelsmerk van hoeren. Mirjam was dan ook wegens overspel met een Romeinse soldaat, Pandera of Pantera, door haar man verstoten. Haar zoon, de vrucht van haar promiscue gedrag, smokkelde toverformules uit Egypte door ze in zijn huid te tatoeëren. Hij werd opgehangen op de avond voor Pesach.

De indruk dat dit verhaal betrekking heeft op Jezus van Nazaret, is gevestigd door een andere, niet-joodse vertelling uit de tweede eeuw, die op naam staat van Kelsos, platoons filosoof en welsprekend bestrijder van de apostolische ekklesia. Zijn verhaal is ons overgeleverd door Origenes van Alexandrië, die het heeft opgenomen in zijn verweerschrift *Contra Celsum*, 'Tegen Kelsos', dat omstreeks het jaar 250 moet worden gedateerd.

Volgens Kelsos heeft Jezus zelf de geboorte uit een maagd verzonnen. Hij was de zoon van een arme dorpsvrouw die met spinnen de kost moest verdienen, nadat ze wegens overspel met de Romeinse soldaat Panthera door haar echtgenoot, een timmerman, was verstoten. Ze leidde een zwervend bestaan en baarde haar zoon Jezus in het geheim. Later dreef armoede Jezus naar Egypte, waar hij toverkunsten leerde. Diep onder de indruk van zijn magische krachten keerde hij terug naar zijn land. Zelfoverschatting leidde ertoe dat hij publiekelijk verklaarde een god te zijn.

Spannen jood en Griek samen tegen het sterk groeiende christendom? De onbevangen lezer van beide verhalen zou het haast denken. De naam van Jezus verenigt jood en Griek dan wel op een andere manier dan Paulus ruim een eeuw eerder voor ogen stond. Maar schijn bedriegt. Volgens gezaghebbende filologen is het verre van aannemelijk dat de Pandera van de rabbijnse literatuur dezelfde is als de Panthera van Kelsos. Naar hun oordeel zijn de verschillen tussen beide verhalen ook groter dan de overeenkomsten. Zo wordt in de passages over Ben Pandera met geen woord gerept over de maagdelijke geboorte, terwijl Kelsos zich herhaaldelijk moeite geeft om de verkondiging van Jezus' wonderbaarlijke herkomst als een leugen te ontmaskeren. Weliswaar beroept Kelsos zich voor zijn informatie op een joodse zegsman, maar dat is geen dwingend argument. Bovendien zijn juist die tekstgedeelten waarin de naam Panthera (één keer: Pantheros) voorkomt, tekstkritisch onzeker.

'Jezus de Nazoreeër'

In de Babylonische Talmoed (bSanhedrin 43a) staat het volgende geschreven over de aanklacht tegen Jesjoe de Nazoreeër en over zijn terechtstelling:

*Op de [avond voor sjabbat en] avond voor pesach
werd opgehangen Jesjoe [han-notsri]
en veertig dagen voordien werd over hem uitgeroepen:
'Hij [Jesjoe han-notsri] gaat uit om gestenigd te worden
omdat hij magie heeft bedreven
en Israël heeft verleid en verlost.
Eenieder die iets weet dat hem kan vrijspreken,
laat hij komen en [de reden tot vrijspraak] naar voren brengen.'
Maar zij vonden voor hem geen reden tot vrijspraak,
zij hingen hem op,
op de [avond voor sjabbat en] avond voor pesach.*

Het hier beschreven voorval is met wel heel dunne draden gebonden aan de nieuwtestamentische overlevering. De verschillen met de evangelische berichtgeving over het proces tegen Jezus springen onmiddellijk in het oog. Wordt Jezus in de evangeliën beschuldigd van blasfemie en de pretentie de zoon van God te zijn, hier luidt de aanklacht verleiding tot dienst aan vreemde goden, met als nevenaspect het bedrijven van magie. Ook over de wijze van terechtstelling verschillen beide bronnen: in de evangeliën is sprake van de kruisdood volgens de Romeinse rechtsgang, in de Talmoed van dood door steniging volgens het joods-rabbijnse recht.

Naar alle waarschijnlijkheid vormt dit Talmoedfragment, samen met de eerder besproken Ben-Panderapassages, de schriftelijke neerslag van een traditie over een bedrijver van zwarte kunst en adept van vreemde goden die werd veroordeeld en gestenigd, waarna diens dode lichaam op de avond voor Pesach als afschrikwekkend voorbeeld werd opgehangen.

De dag voor Pesach is de veertiende van de maand Niesan. Volgens de synoptische evangeliën - Matteüs, Markus, Lukas - stierf Jezus op de vijftiende Niesan, dus toen het feest in volle gang was, volgens het evangelie van Johannes op de veertiende Niesan (vgl. Johannes 19:14.31). Deze toevallige overeenstemming tussen het Johannesevangelie en de Babylonische Talmoed kan aanleiding geweest zijn om een oorspronkelijke traditie over het lot van een tovenaars en verleider van Israël, een zekere NN., om te werken tot een 'Jezusverhaal'. Het noemen van Jezus de Nazoreeër moet dan secundair zijn, een interpolatie uit de tijd na afsluiting van de Talmoed.

In de vakwetenschap wordt vrij algemeen het standpunt gehuldigd dat de aanduiding 'de Nazoreeër', in het Hebreeuws han-notsri, weer later in de tekst is gevoegd dan de eigenaam Jesjoe. Men kan aan dit woord een uitvoerige exegetische vastknopen, uitgaande van Jesaja 11:1: de tronk van Isaï waaruit een scheut (Hebreeuws: neetser) opschiet die vrucht zal dragen - een koninklijk-messiaans beeld dat in het evangelie van Matteüs wordt toegepast op Jezus, die Nazoreeër (Grieks: Nazôraios) wordt genoemd, waarbij ook de klankassociatie met de plaatsnaam Nazaret een rol speelt (vgl. Matteüs 2:23). Maar afgezien van deze schriftuurlijke etymologie is notsri zeker tegen het einde van de vierde eeuw het gangbare Hebreeuwse woord voor 'christen' (meervoud: notsriem). Jesjoe han-notsri betekent dan ook 'Jezus de christen' of 'de christelijke Jezus'.

Heidendom

Gemeten naar de resultaten van het bronnenonderzoek is de belangstelling van de rabbijnen voor Jezus gedurende het talmoedische tijdvak heel gering geweest. Zij

beschouwden het christendom ook niet als een serieuze bedreiging voor het joodse erfgoed, zelfs niet toen de apostolische ekklesia in de vierde eeuw tot rijksgodsdienst werd uitgeroepen en de status bereikte van enige religio licita, 'toegestane religie'. De rabbijnen toonden zich veeleer beducht voor al datgene wat doorgaans onder de noemer 'heidendom' wordt gerangschikt: amuletten, bezweringsformules, geneeskrachtig water, kortom: heel die duistere, suggestieve wereld van de magie. Blijkbaar oefende dit heidendom een zodanige aantrekkingskracht uit dat het erin slaagde Joden te verleiden tot afvalligheid. Precies dit heidendom vormde daarom het mikpunt van de rabbijnse polemiek in de Talmoed.

Pas toen de gevolgen zichtbaar werden van de repressieve godsdienstpolitiek, zoals die vanaf de vijfde eeuw door het christelijke Byzantijns-Romeinse rijk werd gevoerd, had het christendom naar joodse opvatting de gestalte aangenomen van het vierde wereldrijk waarover het apocalyptische boek Daniël spreekt: 'een vierde dier, vreselijk, schrikwekkend en geweldig sterk' (Daniël 7:7). Het christendom was in joodse ogen nu zelf een soort heidendom dat dientengevolge bestreden moest worden. In deze context maakte men gebruik van enkele, daartoe geëigende passages in Talmoed en Midrasj om Jezus, de 'stichter' van dit heidendom, af te beelden als een tovenaer en verleider van Israël. Zo zou het althans gegaan kunnen zijn.

Toen begon, definitief en door de hoogste kerkelijke en politieke gezagsdragers gelegitimeerd, die afschuwwekkende geschiedenis van jodenhaat, jodenmoord, verkettering, gedwongen bekeringen, verbranding van de Talmoed - een geschiedenis die de voorwaarden schiep voor Shoah, in het hart van christelijk Europa.

Ontjoodsing

Die geschiedenis heeft zich voltrokken 'in naam van Jezus'. De tegenwerping is bekend: de nazi's noemden zich toch geen christenen? Nee, maar de nazi's maakten wel dankbaar gebruik van de vigerende christelijke jodenhaat, en zij vonden bisschoppen en theologen aan hun zijde. Omdat dus heel die geschiedenis zich van meet af aan voltrokken heeft 'in naam van Jezus', werd diezelfde Jezus voorwerp van spot en hoon in een traditie van joodse volksverhalen die teruggaat tot de vroege Middeleeuwen. Men wenste geen onderscheid te maken tussen leraar en leerlingen, tussen heer en knechten, tussen Jezus en christendom. Hieruit laat zich het continue joodse 'nee' tegen Jezus verklaren: als een tonicum, een geestelijk afweermiddel tegen het christelijk geraas. Waarbij opvalt dat die joodse volksverhalen onverkort vasthouden aan de joodse herkomst van Jezus, terwijl de christelijke theologie hem effectief heeft 'ontjoodst', hem heeft opgesloten in een Grieks-wijsgerige logica die weliswaar sluitend is, maar onherkenbaar voor joden. Mag Jezus voor joden dan een jood zijn gebleven, dan toch wel de minst joodse jood van alle joden. Zo hebben, door eeuwen van bloedige jodenvervolging heen, generaties joden over Jezus gedacht en nog steeds is dit representatief voor de wijze waarop Jezus in grote kringen van het jodendom wordt gezien.

Vernieuwing

Het christendom in Europa is op de terugtocht. Het biedt niet meer die bevrijdende visie op de menselijke werkelijkheid die het bood in de eerste eeuwen van de gangbare jaartelling en nog lang daarna. Van het christendom in Europa gaat nauwelijks nog werfkracht uit. Alleen de orthodoxe stromingen mogen zich verheugen over nieuwe, jonge aanhang.

Zoals het christendom zich heeft ontwikkeld, ook en juist in relatie tot het jodendom - moest het zo en kon het niet anders, is er geen andere potentie in de beweging die door Jezus, Paulus en anderen is ontketend? In tal van leerhuizen, in

grotere en kleinere verbanden, zijn mensen begonnen het christelijk erfgoed opnieuw te ondervragen en vooral de bijbelse geschriften opnieuw te lezen, los van dogmatische constructies. En misschien worden zij bij deze moeizame arbeid bemoedigd door deze woorden van wijlen de Israëlische geleerde David Flusser: 'Het christendom kan zichzelf vernieuwen vanuit de relatie met en geholpen door het jodendom. Dan zal het een humane religie worden.'

uit: Roodkoper, 10e jaargang, nummer 5 – december 2005